

HISTORIA WYCHOWANIA TOM 1

STANISŁAW
LITAK

DO WIELKIEJ REWOLUCJI FRANCUSKIEJ

Wydanie trzecie
poszerzone i uzupełnione

Wydawnictwo WAM
Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”

Kraków 2010

Recenzenci
Prof. dr hab. Andrzej Banach
Ks. prof. dr Ludwik Piechnik SJ

© Wydawnictwo WAM, 2004
© Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, 2004

Redakcja naukowa
Ks. prof. dr hab. Ludwik Grzebień SJ
Redakcja techniczna
Anna Piecuch
Projekt okładki i stron tytułowych
Lesław Sławiński – PHOTO DESIGN

Mapy wykonano
w Instytucie Geografii Historycznej Kościoła w Polsce, KUL

Ilustracje ze zbiorów
Biblioteki Naukowej Księży Jezuitów w Krakowie

ISBN 978-83-7505-446-0 (WAM)
ISBN 978-83-7614-076-6 (Ignatianum)

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 012 62 93 200 • faks 012 429 50 03
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 012 62 93 254-256 • faks 012 430 32 10
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

Zapraszamy do naszej
KSIĘGARNI INTERNETOWEJ
<http://WydawnictwoWam.pl>
tel. 012 62 93 260, 012 62 93 446-447
faks 012 62 93 261

Druk: Wydawnictwo WAM • ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

Spis treści

Wprowadzenie	9
Przedmowa do II wydania	11
Przedmowa do III wydania	11

STAROŻYTNOŚĆ

I. Najstarsze cywilizacje	15
II. Starożytna Grecja	23
1. Wspólne cechy wychowania greckiego	23
2. Sparta. Wychowanie wojskowe	25
3. Ateny. Wychowanie obywatelskie	27
4. Sofiści	29
5. Sokrates	31
6. Platon	32
7. Isokrates	33
8. Arystoteles	34
III. Hellenizm	36
1. Charakterystyka i ramy czasowe	36
2. Wielkie ośrodki kultury i nauki hellenistycznej. Nowy model wychowania i szkolnictwa	37
IV. Rzym	40
1. Ogólna charakterystyka	40
2. Wychowanie rodzinne i wpływy greckie	40
3. Organizacja szkół	42
4. Rzymska myśl pedagogiczna okresu republiki i Cesarstwa	43
a) Seneka Młodszy	44
b) Marek Fabiusz Kwintylijan	45
c) Plutarch z Cheronei	46
V. Wychowanie i szkolnictwo pierwszych wieków chrześcijaństwa	47
1. Trudne początki i umacnianie się chrześcijaństwa	47
2. Chrześcijański ideał wychowawczy	48
3. Rola ojców i pierwszych doktorów Kościoła	49
4. „Ojcowie i matki pustyni”	52
5. Rozwój szkolnictwa w Cesarstwie Bizantyńskim	53

 ŚREDNIOWIECZE

VI. Średniowiecze	57
1. Pojęcie Średniowiecza	57
2. Między antykiem a Średniowieczem	58
a) Boecjusz	58
b) Kasjodor	59
c) Izydor z Sewilli	60
d) Druidzi	60
e) Benedyktyni	61
3. Reformy oświatowe Karola Wielkiego. Renesans karoliński	63
4. Odrodzenie XII wieku. Początki scholastyki	64
5. Inspiracje arabskie	65
6. Rozwój szkół zakonnych	66
7. Szkoły katedralne, kolegiackie i parafialne	67
8. Wychowanie i rozwój szkolnictwa w Polsce	68
9. Powstanie i rozwój uniwersytetów. Złoty wiek kultury szkolnej	71
10. Rozwój szkolnictwa żydowskiego w diasporze	79
11. Metody wychowania, program i dydaktyka średniowieczna	80
VII. Edukacja pozaszkolna	84
1. Wychowanie stanowe	84
2. Wychowanie religijno-wyznaniowe	88

ODRODZENIE

VIII. Wychowanie i szkolnictwo w okresie Odrodzenia i humanizmu	93
1. Co to jest Odrodzenie i humanizm?	93
2. Italia. Początki humanistycznej myśli pedagogicznej. Szkoły dworskie	95
3. Niderlandzka myśl pedagogiczna. Szkoły Braci Wspólnego Życia	100
4. Odmiennność angielskiej myśli pedagogicznej	106
5. Collège Royal. Humanistyczna myśl pedagogiczna we Francji	109
6. Humanizm a polskie szkolnictwo. Polscy pisarze pedagogiczni epoki Odrodzenia	112
IX. Reformacja	124
1. Reformacja jako ruch religijny i społeczny. Powstanie nowego szkolnictwa	124

---

2. Marcin Luter i jego stosunek do szkół	126
3. „Praeceptor Germaniae”. Reformy szkolne Filipa Melanchtona	128
4. Gimnazjum Jana Sturma	130
5. Jan Kalwin twórcą szkolnictwa kalwińskiego	132
6. Szkolnictwo protestanckie w Polsce	134
X. Wychowanie i szkolnictwo katolickie w okresie potrydenckim	144
1. Nowe prądy w Kościele w czasach reform i kontrreformacji	144
2. Szkolnictwo zakonne nowego typu	145
a) Szkolnictwo jezuickie	145
b) Szkolnictwo oratoriańskie i pijarskie	151
c) Szkolnictwo innych zakonów	153
3. Szkolnictwo parafialne	153
4. Szkolnictwo teologiczne	154
5. Edukacja dziewcząt	156
XI. Szkolnictwa potrydenckie w Rzeczypospolitej	161
1. Uniwersytety i ich kolonie	161
2. Wielki rozwój kolegiów zakonnych	163
3. Apogeum i upadek szkolnictwa parafialnego w XVII-XVIII wieku	167
4. Studia zakonne i seminaria duchowne	171
5. Edukacja dziewcząt w Rzeczypospolitej	172
XII. Rozwój szkolnictwa na Rusi do drugiej połowy XVII wieku	174
XIII. Rozwój nauki i myśli pedagogicznej w dobie realizmu XVII wieku	180
1. Warunki polityczne. Przewrót w nauce i filozofii	180
2. Zmiany w pedagogice epoki realizmu. Bacon, Kartezjusz	182
3. Wolfgang Ratke	184
4. Utopiści. Tomasso Campanella i Johann Valentin Andreaë	185
5. Największy pedagog XVII wieku – Jan Amos Komeński	187
6. Janseniści	193
7. Pedagogika rewolucji angielskiej	195
8. Początki szkolnictwa wojskowego	197

 OŚWIECENIE

XIV. Oświecenie. Wiek pedagogiczny	201
1. Co to jest Oświecenie?	201
2. Anglia. John Locke. Wychowanie gentlemana	204
3. Francja. Claude Fleury. Użyteczność wychowania	206
4. Fénelon. Problem wychowania dziewcząt	207
5. Markiza Françoise d'Aubigné de Maitenon	209
6. Wychowanie naturalne. Jean Jacques Rousseau	210
7. Oświata dla ludu	215
8. Początki szkolnictwa specjalnego	222
9. Szkolnictwo żydowskie	224
XV. Idea szkoły nowoczesnej, świeckiej i ludowej	228
1. Kasata jezuitów. Sekularyzacja szkolnictwa	228
2. Reformy szkolne w Portugalii i Francji	229
3. Kryzys i reformy uniwersytetów	232
XVI. Wielkie reformy szkolne w Rzeczypospolitej	235
1. Reforma Stanisława Konarskiego	235
2. Reforma szkół jezuickich	236
3. Powstanie Szkoły Rycerskiej w Warszawie	238
4. Komisja Edukacji Narodowej. Początki nowoczesnego szkolnictwa w Rzeczypospolitej	239
XVII. Reformy szkolne w Rosji	247
1. Reformy Piotra Wielkiego	247
2. Rozwój nauki i szkolnictwa w Rosji w okresie Oświecenia	249
XVIII. Myśl pedagogiczna Wielkiej Rewolucji Francuskiej	251
1. Ogólne przesłanki	251
2. Projekty nowoczesnego szkolnictwa	252
a) Charles Maurice de Talleyrand	252
b) Marie Jean Antoine Nicolas Caritat markiz de Condorcet	253
c) Luis Michel Le Pelletier	254
3. „Ojciec szkoły ludowej”. Johann Heinrich Pestalozzi	255
Bibliografia (wybór)	259
Wykaz map	264
Indeks osób	265
Indeks nazw geograficznych	277

Wprowadzenie

Od dłuższego czasu odczuwa się w Polsce brak syntetycznego opracowania dziejów wychowania. Powstały w dwudziestych i na początku trzydziestych lat XX w. podręcznik Stanisława Kota, jakkolwiek wznowiony w 1994 roku, jest już jednak całkowicie przestarzały. Natomiast syntezy historii wychowania wydane w czasach PRL od początku budziły różnorodne zastrzeżenia. Ponadto wyraźnie były pisane na zamówienie ideologiczne, upraszczając, a w niektórych wypadkach nawet wypaczając rzeczywistość historyczną. Inne bowiem w tym czasie „zniewolenia”, ze względu na cenzurę, ukazać się nie mogły. Krótkie zaś ujęcia historii wychowania, opublikowane w Polsce w ostatnich kilkunastu latach, mają raczej charakter doraźnych skryptów. Tymczasem tak w Polsce, jak i za granicą zaznaczył się wyraźny postęp w dziedzinie monograficznych studiów z historii wychowania. W niektórych krajach zachodnich powstały także nowoczesne monumentalne syntezy tej dziedziny wiedzy.

Prezentowane tu opracowanie ma jednak swoje ograniczenia. Bazuje na wykładach, jakie autor prowadził przez ponad dwadzieścia lat w Instytucie Historii i w Instytucie Pedagogiki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. Inny jest jednak język „mówiony”, a inny „pisany”. Dlatego tekst w wielu miejscach odbiega od wykładu. Z wykładami związana jest tylko ogólna jego koncepcja. Wiele kwestii należało bowiem przedstawić szerzej, a z niektórych trzeba było zrezygnować. Jest to wybór różnych zagadnień i, jak każdy wybór, jest subiektywny, może budzić wiele wątpliwości. Dyskusja powinna tu jeszcze niejedno zmienić i uściślić.

Przez historię wychowania w niniejszym ujęciu rozumiemy przede wszystkim dzieje myśli pedagogicznej oraz dzieje różnych form wychowania i kształcenia, jak też historię instytucji do tego powołanych. Przede wszystkim jednak zajmujemy się dziejami wychowania i kształcenia szkolnego, a tylko niektórymi aspektami edukacji pozaszkolnej. Edukację, czyli wychowanie i kształcenie, rozumiemy jako zapoznavanie młodego pokolenia z wartościami i technikami charakterystycznymi dla danej cywilizacji i epoki. Historia wychowania jest niewątpliwie częścią historii kultury. Jej przedstawienie wymaga więc uwzględnienia szerszego kontekstu dziejów kultury danego okresu.

Praca ogranicza się w zasadzie do Europy, stanowiącej wyodrębnioną całość cywilizacyjną i zmierzającej obecnie do jedności politycznej, a jej zakres chronologiczny obejmuje czasy od starożytności aż do Wielkiej Rewolucji Francuskiej, czyli do wykształcenia się nowoczesnego szkolnictwa, oraz w dużym stopniu także wychowania, w ramach struktur państwowych.

Niniejsze opracowanie jest nieco szersze, niż przewiduje aktualny program uniwersytecki. Jego zakres treściowy jest bardziej zgodny z założeniami Uczelni autora. Sądzymy, że program historii wychowania powinien być rozszerzony, bowiem wiele problemów pedagogiki współczesnej jako nauki najbardziej humanistycznej, bo dotyczącej formowania człowieka, jest głęboko zakorzenionych w przeszłości i nie można ich do końca zrozumieć bez należytego poznania kontekstu historycznego, w szczególności zaś kontekstu dziejów filozofii i teologii różnych religii i wyznań, czyli tych gałęzi nauk, które leżały u podstaw prawie każdej myśli pedagogicznej interesującego nas okresu.

Przedmowa do II wydania

Konstrukcja podręcznika nie uległa większym zmianom. Idąc za radą czytelników pierwszego wydania, szerzej potraktowano niektóre kwestie, zarówno jeśli chodzi o starożytność, jak i epoki późniejsze. Najpoważniejsza zmiana dotyczy rozwoju kultury i oświaty na Rusi Kijowskiej i późniejszej Ukrainie wchodzącej w skład Rzeczypospolitej. Problem ten ujęto znacznie szerzej i dodano mapkę prawosławnych szkół brackich w Rzeczypospolitej na przełomie XVI i XVII w. Wyodrębniono podrozdział na temat „ojców i matek pustyni” oraz „inspiracji arabskich” w rozwoju kultury europejskiej wczesnego Średniowiecza. Dodano także podrozdział dotyczący szkolnictwa specjalistycznego dla głuchoniemych i niewidomych w XVIII wieku.

Ponadto konieczne okazało się dokładne przejrzanie całego tekstu i usunięcie dostrzeżonych błędów. Drugie wydanie można więc uznać za poprawione i uzupełnione.

Styczeń 2005 r.

Autor

Przedmowa do III wydania

Trzecie wydanie I tomu *Historii wychowania* nie różni się konstrukcyjnie od drugiego. Uzupełniono tylko treść tam, gdzie tego wymagał najnowszy stan badań, oraz nieco rozszerzono całość w myśl niektórych postulatów wysuniętych w czasie dyskusji odbytej w styczniu 2006 roku w Krakowie. Po ukazaniu się tomu II, opracowanego przez Jana Drausa i Ryszarda Terleckiego, konieczne okazało się również wprowadzenie niewielkich uzupełnień i zmian do tomu I w celu ściślejszego zgrania całości. Obydwa tomy stanowią więc obecnie bardziej spójną i jednolitą syntezę historii wychowania od starożytności do początków XXI wieku.

Październik 2009 r.

Autor

XXVIII w. p. Chr. – V w.

STAROŻYTNOŚĆ

I. Najstarsze cywilizacje

Problem wychowania został świadomie postawiony dopiero na pewnym etapie rozwoju ludzkości. W dziejach świata było wiele różnych cywilizacji. Do najstarszych należały cywilizacje Dalekiego i Bliskiego Wschodu, czyli Chin, Indii i innych krajów Azji oraz starożytnego Egiptu w północnej Afryce. Bardzo stare były amerykańskie cywilizacje przedkolumbijskie, odkryte przez Europejczyków w końcu XV wieku. Niektóre z nich nie miały pisanej historii aż do czasów nowożytnych, ale każda dysponowała własnym systemem edukacyjnym.

Najstarsze
cywilizacje

W niniejszym wykładzie ograniczymy się do starożytnego Egiptu i Bliskiego Wschodu, czyli do kręgu „żywnego półksiężyca”, z którego wywodzi się cywilizacja europejska, oraz w zasadzie do samej Europy.

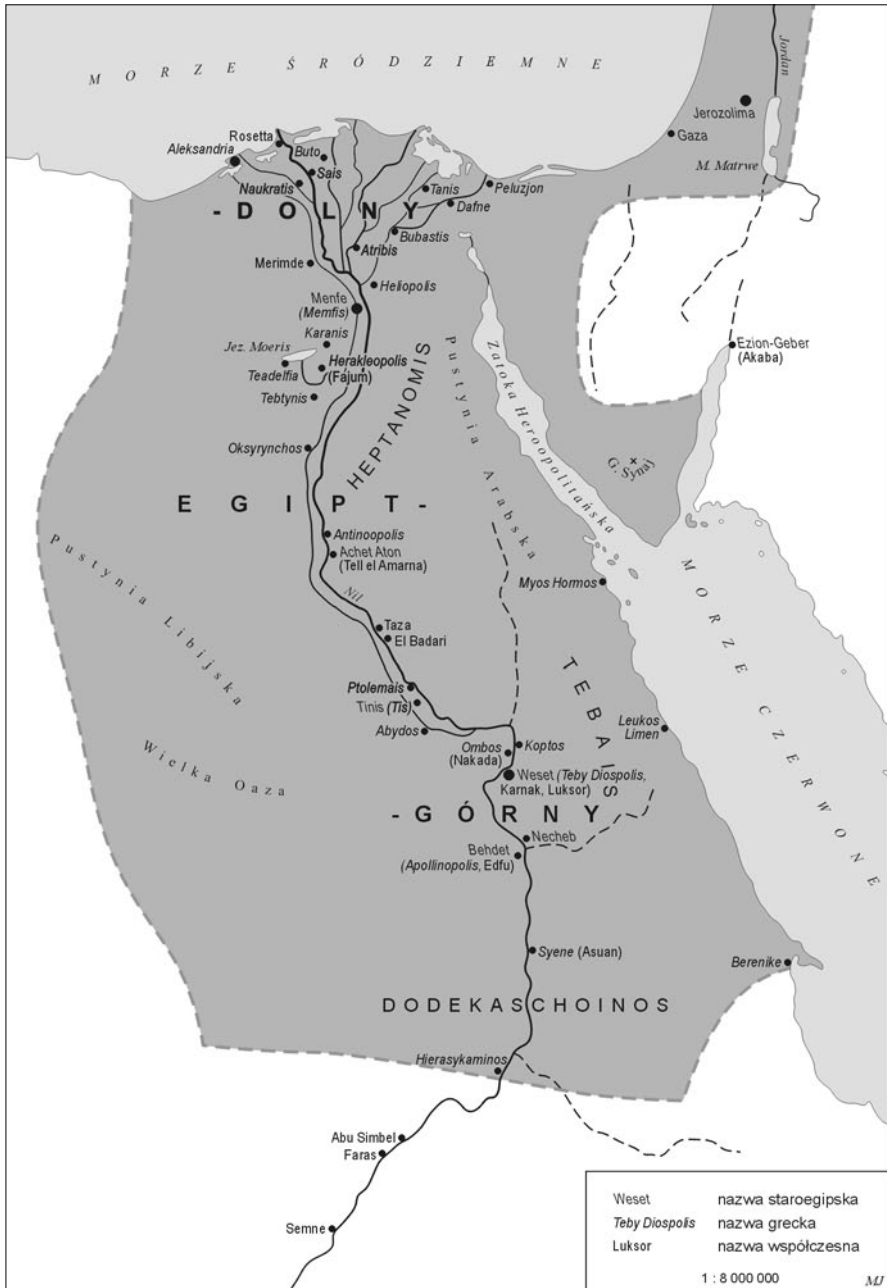
Egipt

Początki państwowości egipskiej sięgają – wedle niektórych uczonych – około 5500 roku przed Chrystusem. Są też historycy, którzy początki Egiptu przesuwają na znacznie wcześniejszy okres. Ale najstarsze egipskie pismo hieroglificzne (gr. *ta hieroglyfiká grámmata* = *święte ryty*) powstało pod koniec czwartego tysiąclecia przed Chrystusem. Kultura starożytnego Egiptu, zwanego Darem Nilu, stała na stosunkowo wysokim poziomie. Już w trzecim tysiącleciu przed Chrystusem uczono chłopców w Egipcie w specjalnych szkołach pisarskich sztuki posługiwania się różnego rodzaju pismem. Stanowisko pisarza, czyli urzędnika, należało do ważnych stanowisk państwowych. Cenione było wykształcenie pozwalające na polepszenie warunków życia, uzależnionych od umiejętności wykorzystania wylewów Nilu. W Egipcie, tak jak i w innych społeczeństwach starożytnych, otwierało ono dostęp nawet do najwyższych urzędów, stwarzając tym samym przesłanki powstania uprzywilejowanej, wyższej warstwy społecznej. Najbardziej wykształceni byli kapłani. Oni też organizowali przy świątyniach szkoły kapłańskie, w których nauczano teologii, astronomii, architektury i matematyki. Uczący się chłopcy poddawani byli surowej dyscyplinie. Sztuki wojennej nauczano w szkołach wojskowych. Wielki rozwój nauki w Egipcie nastąpił w epoce hellenistycznej w IV wieku przed Chrystusem, pod panowaniem Ptolemeuszów. Ośrodkiem kultury hellenistycznej stało się tzw. *Muzeum* w stolicy Egiptu – Aleksandrii, założonej w latach 332-331 przez Aleksandra Wielkiego.

Urzędnik
państwowy

Szkoły
kapłańskie

Aleksandria

Egipt w IV-I w. przed Chrystusem

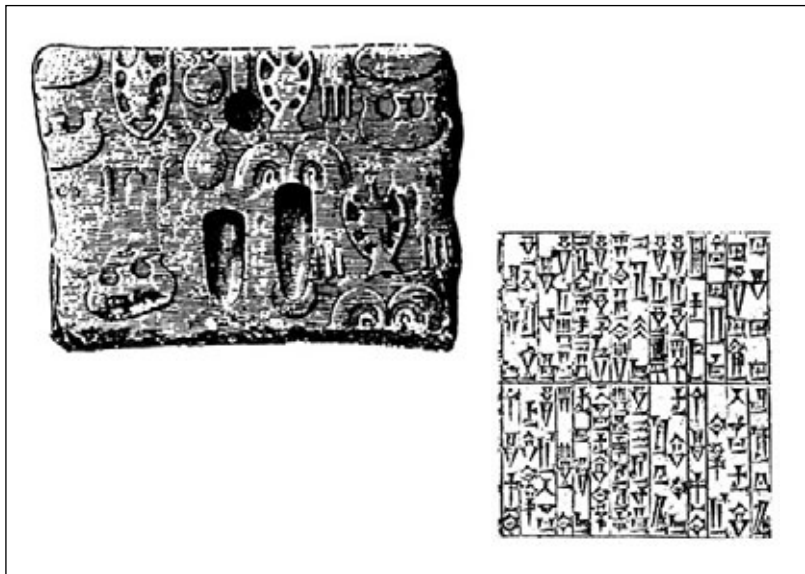
Wśród ludów Bliskiego Wschodu, czyli nad rzekami Tygrysem i Eufratem, pismo i różne gałęzie nauk rozwinęły się również bardzo wcześnie. W państwach-miastach Sumerów pismo obrazkowe pojawiło się już w IV tysiącleciu przed Chrystusem. Sumerowie przekształcili je w pismo klinowe. W połowie III tysiąclecia spisywano już u Sumerów różne zarządzenia administracyjne. Zaczęły powstawać dzieła literackie i naukowe. Podobnie jak w Egipcie, wylewy Tygrysu i Eufratu wymuszały u Sumerów rozwój nauk technicznych, umożliwiających opanowanie i wykorzystanie żywiołu wodnego. Rozbudowa administracji wymagała wyspecjalizowanych pisarzy, którzy także u Sumerów zajmowali ważne miejsce w społeczeństwie. Przygotowywano ich w szkołach, w których, oprócz sztuki pisania i czytania, nauczano matematyki i geometrii, geografii i biologii.

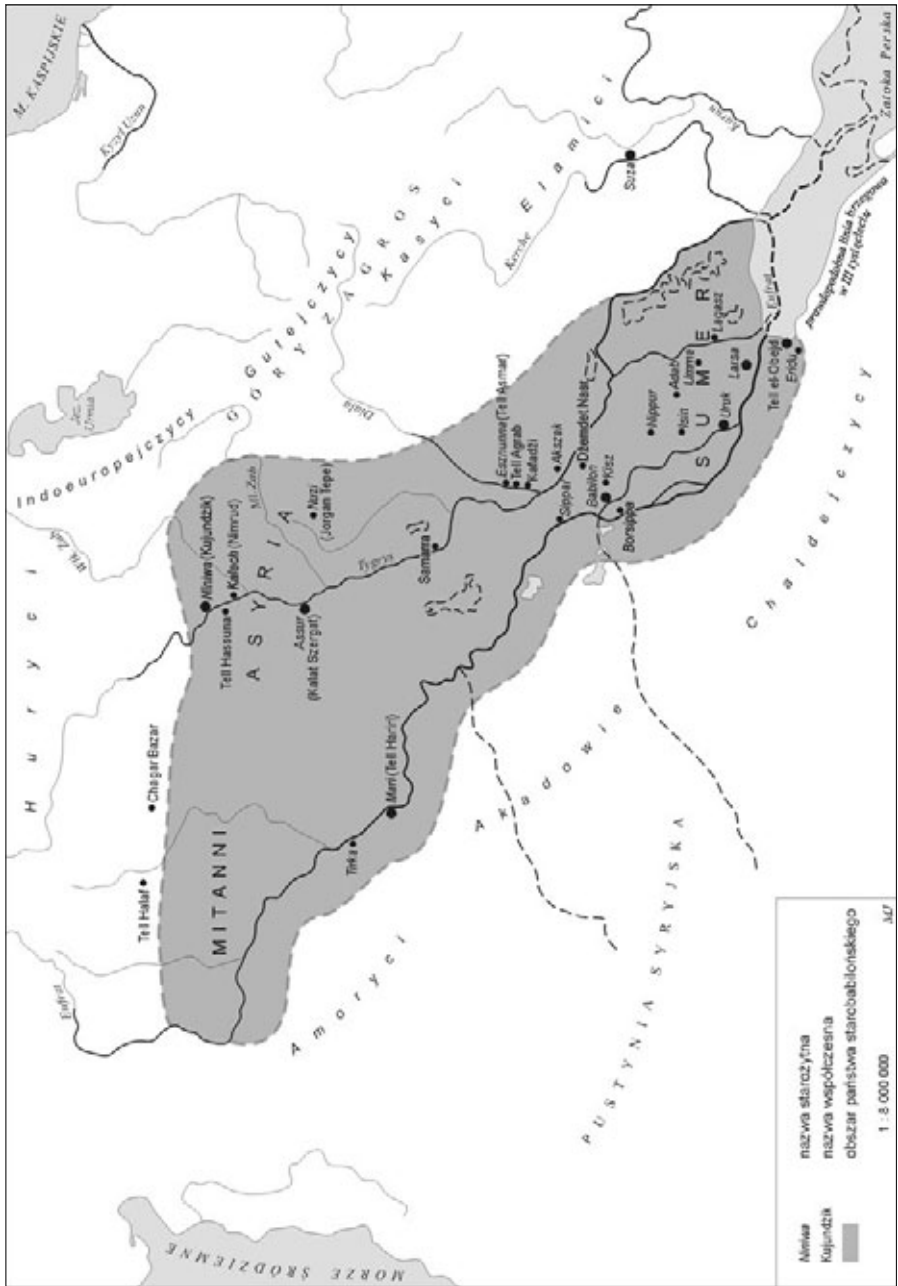
W II wieku trzeciego tysiąclecia przed Chrystusem Sumerowie zostali podbici przez semickich Babilończyków, którzy stworzyli scentralizowane królestwo Babilonii ze stolicą w Babilonie (Babel) nad Eufratem. Nie zniszczyli oni kultury Sumerów, lecz ją wchłonęli. Król państwa starobabilońskiego Hammurabi (1792-1750) przeprowadził kodyfikację prawa i wydał zbiór przepisów prawnych, tzw. Kodeks Hammurabiego, mający duże znaczenie wychowawcze. Za panowania Hammurabiego miał miejsce wszechstronny rozwój Babilonii. W końcu XVII wieku przed Chrystusem Nabuchodonozor II podbił Palestynę i uprowadził część ludności żydowskiej do Babilonii.

Sumerowie

Hammurabi

Babilonia

*Pismo obrazkowe**Pismo klinowe*

Mezopotamia na przełomie III i II tysiąclecia przed Chrystusem

Babilończycy podnieśli jeszcze poziom nauk technicznych w celu lepszego wykorzystania wylewów Tygrysu i Eufratu. Budowali kanały i zapory wodne. Mieli wybitne osiągnięcia w dziedzinie matematyki, astronomii i medycyny. Posługiwali się pismem aramejskim wywodzącym się z fenickiego. Znane są pochodzące z III tysiąclecia przed Chrystusem wielkie biblioteki babilońskie. W Babilonii był rozwinięty system szkolny, od szkolnictwa elementarnego do wyższego. Szkoły prowadzili kapłani. Zdarzało się, że przyjmowano do nich także dziewczęta. Nauczano czytania i pisanie, matematyki i astronomii oraz geografii, historii, prawa i medycyny. Szkoły kształciły m.in. kapłanów, pisarzy i lekarzy. Nauka była w nich ściśle związana z religią. Państwo babilońskie przestało istnieć w 539 roku przed Chrystusem. Kolejni zdobywcy ulegali jego kulturze, której elementy przejęli Grecy, a za ich pośrednictwem Rzym i cała Europa.

Rozwijająca się w związku z kulturą Babilonii także semicka kultura asyryjska w północno-wschodniej Mezopotamii uległa zniszczeniu na skutek zburzenia w 612 roku przed Chrystusem Niniwy przez Medów i Babilończyków oraz ostatecznego upadku państwa asyryjskiego w 605 roku. Jej dziedzictwo kulturowe wchłonęło państwo babilońskie.

Asyria

Dużą rolę w historii kultury europejskiej odegrała Fenicja. W starożytności była to kraina położona na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego, u podnóża gór Libanu. Zamieszkiwali ją od początku III tysiąclecia semiccy Fenicjanie, którzy byli założycielami wysoko rozwiniętych, rządzonych przez królów, handlowych miast-państw, takich jak: Akko, Tyr, Sydon, Gubla (Byblos), Ugarit (obecnie Ras Szamra). Z czasem skolonizowali oni północne wybrzeże Afryki, południowe wybrzeże Półwyspu Pirenejskiego oraz wiele wysp na Morzu Śródziemnym. Z racji swego położenia między Mezopotamią a Egiptem Fenicja często była obiektem obcych najazdów. Od 64 roku przed Chrystusem stała się częścią rzymskiej prowincji Syrii.

Fenicja

Największym osiągnięciem Semitów, a zwłaszcza Fenicjan, było wynalezienie w drugim tysiącleciu przed Chrystusem spółgłoskowego pisma alfabetycznego, mającego ogromne znaczenie cywilizacyjne. Najstarsze jego inskrypcje znane są z X wieku przed Chrystusem. Lekko zmienione przetrwało ono do II wieku po Chrystusie. Alfabet fenicki został przejęty przez Greków, którzy uzupełnili go o samogłoski, zaś grecki rozwinął się w alfabet łaciński. Istniała bogata sztuka i literatura fenicka, czego dowodem może być biblioteka królewska odkryta w mieście Gubla, czyli Byblos.

Pismo
alfabetyczne

*Byblos.
Ruiny świątyni*

Kartagina

Jedną z kolonii fenickich na wybrzeżu afrykańskim była Kartagina, gdzie rozwijała się lokalna sztuka fenicka w okresie jej stopniowego upadku we właściwej Fenicji, po niszczycielskich podbojach Asyryjczyków w VIII i VII wieku.

Pośród Semitów Azji Mniejszej najpóźniej zorganizowali własne państwo Żydzi. Ich nazwa pochodzi od plemienia Judy (Jehuda), jednego z 12 plemion izraelskich. Po wyprowadzeniu Izraelitów z Egiptu, w początkach XIII wieku przed Chrystusem, przez Mojżesza i Jozuego zajęli oni ziemię Kanaan, czyli późniejszą Palestynę, gdzie w XI wieku utworzyli własne państwo Izrael. Pierwszym królem Izraela był Saul (1020-1012). Po jego śmierci tron objął Dawid (1012/1-972/1). Okresem świetności starożytnego Izraela było panowanie syna Dawida, Salomona (972/1-932/1). W 922 roku państwo Izrael rozpadło się na Izrael (Państwo Północne) i Judeę (Państwo Południowe). W VIII-VI wieku państewka te popadły w niewolę Asyrii i Babilonii, a w następnych stuleciach: Persji, Grecji, Syrii i Rzymu.

W wychowaniu żydowskim duże znaczenie miała rodzina. Po zdobyciu Ziemi Obiecanej, czyli Kanaanu, wzmożono w rodzinach żydowskich wychowanie patriotyczne. W czasach panowania Dawida i Salomona zorganizowano w Izraelu szkoły elitarne. Nauczano w nich czytania i pisania, historii, prawa żydowskiego, muzyki i poezji sakralnej. Całe wychowanie i nauczanie przeniknięte było duchem religijnym. Sprowadzało się w dużym stopniu do studio-

Dawid

Izrael

wania dziejów przymierza Żydów z Bogiem. Podstawą wychowania Izraelczyka był Dekalog i Biblia.

Bardziej rozbudowany system szkolny powstał u Żydów dopiero po ich powrocie z niewoli babilońskiej w 538 roku przed Chrystusem. Szkoły te to synagogi budowane w całym kraju. Stały one na poziomie średnim i wyższym. Przeznaczone były dla elity. Duże znaczenie dla szkolnictwa żydowskiego miały wpływy hellenistyczne, datujące się od IV wieku przed Chrystusem. W tym to czasie doszło do pewnego zeświecczenia kultury żydowskiej. Na przykład do szkół wprowadzono, wzorem greckim, sport. Zjawiska te ostro zwalczali kapłani żydowscy. W trakcie tej walki o religię i kulturę żydowską doszło w II wieku do upowszechnienia szkół elementarnych. Szkoły te stały się bastionami religii i kultury w Izraelu. Podkreślić także trzeba wychowawczą rolę literackiej twórczości proroków. Podstawą wychowania i nauczania była Biblia. W 75 roku przed Chrystusem nałożono w Jerozolimie i większych miastach Palestyny obowiązek szkolny na dzieci od siódmego roku życia. W 64 roku po Chrystusie, sześć lat przed zburzeniem Jerozolimy przez Tytusa (w 70 roku), obowiązek ten rozszerzono na cały kraj. Wobec wojny z Rzymem i prześladowań Żydów w I i II wieku publiczne szkoły żydowskie jednak zanikły. W rozbudowanych zaś tajnych szkołach położono nacisk na wychowanie patriotyczne.

Prześladowania rzymskie wywołały emigrację Żydów, która zapoczątkowała ich wielką diasporę. Już wcześniej powstawały gminy żydowskie w Babilonii, gdzie Żydzi cieszyli się dużymi swobodami, i w Afryce, gdzie w Aleksandrii powstało wielkie centrum kultury żydowskiej, podatne na wpływy greckie. Z czasem diaspora rozszerzyła się na inne kraje Bliskiego, a nawet Dalekiego Wschodu oraz na kraje Europy. W okresie wielkiego ucisku Żydów w Cesarstwie Rzymskim oraz powstań żydowskich w I i II wieku nie było dogodnych warunków rozwoju nauki w Izraelu. Niemniej od czasu do czasu powstawało coś w rodzaju szkół prowadzonych przez uczonych mistrzów. Jedną z nich była jakby akademія żydowska, założona, wobec zburzenia Jerozolimy, w miejscowości Jabne koło Jaffy nad Morzem Śródziemnym przez Johanana ben Zakkaja. Uprawiano w niej studia nad *Torą*, czyli prawem żydowskim, oraz historią żydowską przekazaną przez tradycję zawartą w *Misznie*, którą po raz pierwszy spisał wspomniany założyciel szkoły w Jabne. Żydowskie szkoły wyższe powstawały także w diasporze. Słynna była akademія żydowska założona w końcu II wieku w Nahardei w Babilonii, zniszczona wraz z miastem w 260 roku. Miasto to nazywano babilońską Jerozolimą.

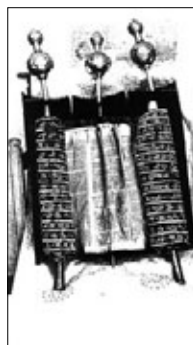

Salomon

Szkoły elitarne

Szkoły elementarne

Diaspora żydowska

Tora żydowska

Szkoły wyższe

Szkoły rozpowszechniły się również w innych gminach żydowskich. Przez 800 lat, od 260 roku aż do IX wieku funkcjonowały słynne akademie żydowskie w babilońskich miastach Sura i Pumbedita. Były one tym dla Żydów, czym były dla Anglików od XIII wieku uniwersytety w Oksfordzie i Cambridge.

Biblia

II. Starożytna Grecja

[...] najwięcej trzeba się starać, żeby [...] żywot dobry i żywot zły rozpoznawać i [...] żywot lepszy wybierać.

Platon (tłum. W. Witwicki)

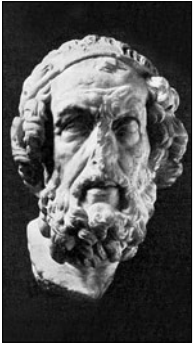
1. Wspólne cechy wychowania greckiego

Największy i bezpośredni wpływ na dzieje wychowania, szkolnictwa i całej kultury europejskiej oraz niektórych krajów pozaeuropejskich wywarła starożytna Grecja. Poprzedzała ją istniejąca na Krecie, znająca pismo, cywilizacja minońska (III-II tysiąclecie), której odpowiednikiem w Grecji lądowej była cywilizacja mykeńska (3000-1200).

Starożytna Grecja

Grecja na początku I tysiąclecia przed Chrystusem

Homer

Paideia

Ideał mężczyzny

Grecja nie była państwem politycznie jednolitym. To pojęcie przede wszystkim geograficzne i kulturowe. Podobnie jak niektóre inne państwa Bliskiego Wschodu, poszczególne miasta-państwa (*polis*), wyspy i kolonie greckie cieszyły się całkowitą niezależnością. Ich kultura nawiązywała do kultury Bliskiego Wschodu. Wobec dużej różnorodności politycznej trudno mówić o jednym systemie wychowawczym w starożytnej Grecji. Nie znaczy to jednak, że nie było wspólnych wszystkim państwom greckim celów wychowawczych. Wzorów dostarczali bohaterowie *Iliady* i *Odysei* Homera. Eposów tych Grecy uczyli się na pamięć. Homer to wielki wychowawca wszystkich Hellenów. Jego dzieła są źródłem wiedzy o najstarszym, archaicznym wychowaniu arystokratycznym – rycerskim w Grecji. Człowiek powinien dążyć do doskonałości. Ideał doskonałego Greka przedstawił Homer w osobie Achillesa. Miał to być człowiek przede wszystkim wspaniale rozwinięty fizycznie, wysportowany, piękny, odważny i waleczny. Ideał mężczyzny łączący wytworność obyczajów z męstwem na polu walki określano greckim terminem *areté* (*dzielność, cnota*). *Areté* była wspólnym ideałem wychowania greckiego (*paideia*), przysługującym pierwotnie tylko arystokracji i zmieniającym swój sens w miarę ewolucji stosunków społecznych oraz rozwoju poglądów filozoficznych i religijnych (chrześcijaństwo). Inną podobną cechą greckiej *paidei* był ideał człowieka odznaczającego się najwyższą doskonałością fizyczną i duchową. W parze z pięknem ciała powinno iść piękno ducha. Ze służbą bogom, a więc z religią, ściśle było związane wychowanie muzyczne, czyli umiejętność gry na instrumencie, poezja, śpiew i taniec religijny oraz znajomość pisma, literatura, teatr i rozeznanie w sprawach publicznych. To rozumne i stałe dążenie do tego, co najlepsze (cecha łączona pierwotnie z arystokracją), określano mianem *kalokagatii* (*piękno i dobro*); w luźnym tłumaczeniu oznaczało to tyle, co angielski termin *gentleman*. Powyższe cechy, obecne w procesie wychowania do dnia dzisiejszego, występowały w poszczególnych państewkach greckich w różnym stopniu, ponieważ w jednych bardziej podkreślano znaczenie wychowania fizycznego, a w innych większą uwagę zwracano na kształcenie umysłu. Tak jak w życiu publicznym Grecji, tak i w dziejach wychowania greckiego zwykło się przeciwstawiać wychowawczy system spartański ateńskiemu.

Sport w Sparcie

2. Sparta. Wychowanie wojskowe

Wychowanie w Sparcie wynikało z arystokratycznego i militarne-
nego ustroju tej największej *polis* greckiej. Państwo spartańskie
liczyło w VI-V wieku ponad 8000 km² powierzchni. Powstało w dro-
dze podboju przez Dorów przybyłych z północnego zachodu około
1000 roku przed Chrystusem. Ich potomkowie, czyli pełnoprawni
obywatele Sparty, Spartanie, chcąc utrzymać w posłuszeństwie
podbitą ludność poddaną (niewolnicy-*heloci*, wolni, lecz bez praw
politycznych *periojkowie*), musieli być zawsze w pogotowiu bojo-
wym. Całe wychowanie Spartan leżało więc w interesie państwa.
Zgodnie z ustawodawstwem króla Likurga (IX wiek przed Chrystu-
sem) dzieci spartańskie stanowiły własność państwa. O ich losie,
jak wiemy z późniejszych źródeł (VI wiek), decydowali urzędnicy
państwowi, którzy starali się utrzymać przy życiu tylko jednostki
zdrowe i dobrze zbudowane.

Sparta

Wychowanie w Sparcie podlegało jednak ewolucji w miarę upły-
wu czasu i zmieniających się warunków politycznych. W epoce archa-
icznej, rycerskiej, Sparta była wielkim ośrodkiem kultury greckiej.
Natomiast począwszy od VIII wieku przed Chrystusem, w rezultacie
zmiany taktyki wojennej polegającej na przypisaniu najważniejszej
roli ciężkozbrojnej piechocie (*hoplici*, od *hoplon* – tarcza), naciera-
jącej w boju całym oddziałem, wychowanie stało się grupowe. O ile
wcześniej starano się wyłonić z tłumu jednego *herosa*, dzielnego
rycerza, o tyle w tym drugim okresie chodziło o wychowanie wielu
żołnierzy szeregowych, czyli wielu *herosów-hoplitów*.

Właściwe wychowanie państwowe (*agoge*) rozpoczynało się od
ósmego roku życia. Dzieci zabierano rodzicom, wcielano je do grup
młodzieżowych i umieszczano w specjalnych zakładach zorganizo-
wanych na wzór koszar wojskowych, w których przebywały one
do 18. roku życia. Następnie, po dwuletnim przeszkoleniu wojsko-
wym, w okresie tzw. *efebii*, każdy młodzieniec spartański spędzał
10 lat w wojsku. Dopiero po odbyciu służby wojskowej, około 30.
roku życia otrzymywał pełne prawa obywatelskie. Wtedy też, by
przysporzyć państwu nowych obywateli, miał obowiązek ożenić się
z dziewczyną wybraną na zasadzie losowania. Starzy kawalerowie
pozostawali w Sparcie w pogardzie. O całym życiu Spartanina de-
cydowała *polis*.

Wychowanie
wojskowe

Wychowanie polegało więc przede wszystkim na wyrabianiu
tężyzny fizycznej całej młodzieży, odpowiedzialności za państwo
oraz przyzwyczajaniu do wszelkich niewygód. Największymi cno-
tami Spartanina była gotowość bojowa, dzielność i odwaga (*areté*),
kult broni i ślepe posłuszeństwo względem władzy. Bardzo ważne

Sport w Sparcie

Wychowanie
moralne

było więc wychowanie moralne. Czytania i pisanie dzieci Spartan uczono tylko w ograniczonym zakresie. Odrzucano wychowanie estetyczne. Przede wszystkim wpajano im metodą pamięciową podstawowe prawa krajowe i historię ojczyzny, przyczyniając się w ten sposób do emocjonalnego przywiązania do własnej *polis*. Starano się w wychowanku utrwalić przekonanie, że żyje on dla dobra publicznego, dla państwa.

Inną cnotą, którą wpajano młodym Spartanom, była zdolność lakonicznego (gr. *Lakonikós* = krótki) i jednocześnie precyzyjnego oraz pobudzającego do myślenia wysławiania się. To przysłowiowe wychowanie spartańskie było więc bardzo jednostronne. Rozwijało siły fizyczne i kształtowało moralność, ale nie uwzględniało w dostatecznym stopniu kształcenia umysłu i uodparniało na wszelkie wpływy zewnętrzne. Liczyło się wychowanie grupowe, koszarowe (obowiązkowe były nawet wspólne posiłki, tzw. *syssitie*). Nie zważano na indywidualne cechy ani potrzeby wychowanków. Z czasem system ten uległ skostnieniu i zwyrodnieniu. Była to raczej tresura niż wychowanie.

Wychowanie
kobiet

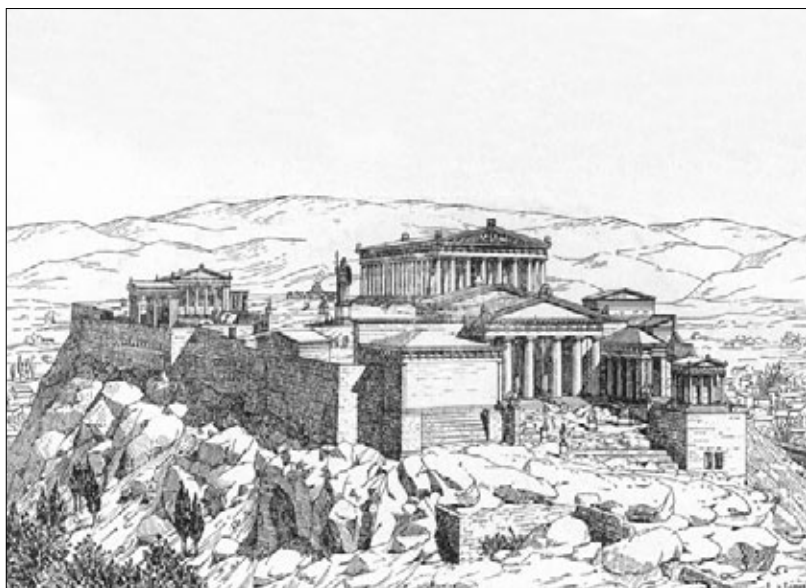
Podobne cele stawiano także wychowaniu kobiet spartańskich. Spartanka powinna być przede wszystkim rodzicielką. Jej ciało winno być zahartowane, ona zaś sama winna być pozbawiona wszelkiej subtelności i czułościowości. Miała być nastawiona na zachowanie rasy. Nauka muzyki i śpiewu powinna być ograniczona na rzecz gimnastyki, czyli umocnienia tężyzny fizycznej.

3. Ateny. Wychowanie obywatelskie

Bardziej wszechstronne było wychowanie ateńskie. Początkowo nie różniło się ono od spartańskiego. Z czasem jednak, gdzieś od VI wieku przed Chrystusem, stało się bardziej otwarte. Wynikało z innych przesłanek ustrojowych. *Polis* ateńska nie była tak zmilitaryzowana jak Sparta. Była znacznie od niej mniejsza (ok. 2500 km²). Ateny nie musiały się też obawiać powstania podbitej ludności, ponieważ państwo ateńskie utworzone zostało nie w drodze podboju, lecz na skutek powolnego zjednoczenia Attyki w ciągu długiego czasu (1000-700). W tej sytuacji zbędne było w Atenach stałe pogotowie wojskowe. W przeciwieństwie do Sparty w Atenach stopniowo wykształcił się ustrój demokratyczny, polegający na równości szans. Bardziej rozwijało się życie intelektualne. Społeczeństwo ateńskie również było wewnętrznie podzielone na pełnoprawnych obywateli, wolnych, ale bez praw politycznych *metajków* (cudzoziemców) i niewolników, ale wszyscy zobowiązani byli do pracy. Wychowanie Ateńczyka miało więc bardziej pokojowy charakter. Ideałem wychowawczym w Atenach była *kalokagatia*. Liczył się człowiek i jego talent. Lud zdobywał dostęp do kultury będącej dawniej udziałem arystokracji. W Atenach panowała swoboda wypowiedzania własnych poglądów. Ateny stały się „szkołą wychowania Hellady”.

Ateny

Piękno i dobro

Ateny. Akropol

Papirus i tabliczki
do pisania

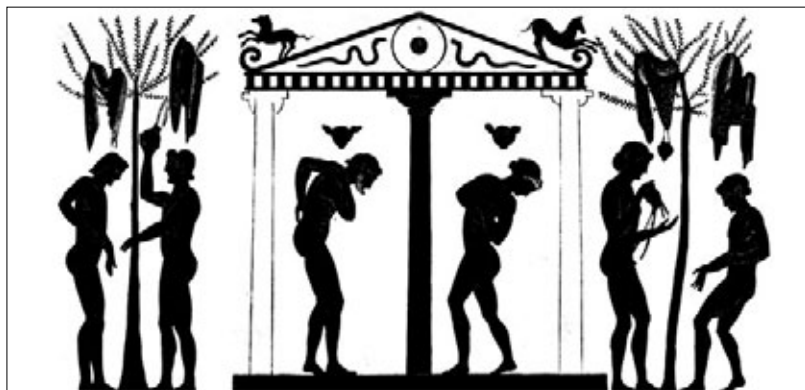
Początków szkół (wyraz „szkoła” pochodzi od greckiego *schole* = spokojny czas) ateńskich dopatrują się uczeni już co najmniej w ustawodawstwie ateńskiego męża stanu, poety i reformatora Solona (ok. 640 – ok. 560). Szkoła pojawiła się z chwilą zaniku starych obyczajów wychowania arystokratycznego i upowszechnienia się idei demokratycznych w Atenach. Rodzice wolnych Ateńczyków zobowiązani byli przez państwo do troszczenia się o wykształcenie swoich dzieci. Chłopcy i dziewczęta rozpoczynali naukę w siódmym roku życia. Uczęszczali do szkół prywatnych, odprowadzani przez niewolników zwanych *pedagogami*. Uczyli się w nich czytania i pisania, rachunków i muzyki. Proces nauczania przebiegał w kilku etapach: nauki alfabetu, składania sylab, wyrazów i w końcu nauki samego czytania. Podobnie radzono sobie przy nauce pisania i rachunków. Pisano na papirusie lub (tańszych) tabliczkach łupkowych albo glinianych. Metody te, unowocześnione w okresie rzymskim i później w Średniowieczu, w podstawowej formie przetrwały do czasów nowożytnych (np. tabliczki).

Nauczyciele greccy odznaczali się dużą surowością wobec ucznia, całkowicie pomijali jego psychikę. Dziewczęta uczyły się również pod okiem matek różnych robót domowych. Około dziewiątego roku życia chłopcy przystępowali do lektury ustaw Solona i poetów, ucząc się tym samym dziejów swego narodu, a przede wszystkim religii. Poeta w pojęciu starożytnych Greków to nauczyciel religii, natchniony przez bogów wychowawca. Za takiego uważano

Solon

Pedagodzy

Rola poetów

Gymnasion

wychowawcę Achillesa – legendarnego centaury Chirona. Przypisywane mu poezje były najpopularniejsze w szkołach ateńskich. Ćwiczenia gimnastyczne Ateńczycy uprawiali od 13. roku życia. Dopelnieniem wykształcenia ateńskiego była *efebia*, mająca charakter służby wojskowej. W Atenach stała się ona obowiązkowa od około 338 roku przed Chrystusem, tzn. od klęski Greków w wojnie z Macedonią pod Cheroneją. Od tego czasu *efebem* musiał być każdy Ateńczyk przez dwa lata (od 18. do 20. roku życia). Były to szkoły ściśle nadzorowane przez państwo. Ćwiczenia uprawiano w specjalnych miejscach i pomieszczeniach zwanych *gimnazjonami* (lub niekiedy *palestrą*, stanowiącą w rzeczywistości część *gimnazjonu*).

Służba wojskowa

Celem wychowania ateńskiego był harmonijny rozwój fizyczny i umysłowy człowieka. W Atenach kładziono nacisk na przygotowanie chłopców do życia publicznego, do wykonywania obowiązków obywatelskich.